

AZ ARANYSÁRKÁNY

Az *Aranysárkányt* nem sokkal a *Pacsirta* után alkotta Kosztolányi. Első részleteit 1924 szeptemberében közölte a Pesti Hírlap, s 1925 márciusában maga a könyv is megjelent. A két regény kapcsolata anyaguk felől is igazolhatóan látszik. Mindkettőnek Sárszeg, vagyis a gyermekkor Szabadkája a színtere, s mindkettő leleplező éllel ábrázolja a vidéki kisváros úri társadalmát. Keserűség, fájdalom és kiábrándultság hatja át mindkettőt, s a részletekben is sok a rokon vonás.

Az *Aranysárkány* mégis új szintet jelent, más költői szándékot teljesít, s más a természete is. Legszembeötlőbb jele ennek, hogy hőse, Novák Antal, jelentékenyebb, értékesebb ember, mint a *Pacsirta* alakjai. Bukott diákjai megverik, egyetlen lánya becsapja, elhagyja, környezetében nincs ember, aki segíthetne rajta, — öngyilkosságba menekül. Vajkayék öncsalással viselik tovább mártíromságukat, Novák nem tud kiegyezni szégyeneivel. Tragikus hős, s mint ilyen, kivételes jelenség a Kosztolányi-epikában. Hogy miért lett ilyen, s a róla szóló regény milyen szerepet tölt be a pálya alakulásában, s milyen költői értékek valósulnak meg benne, nézzük előbb az indítékok felől.

»Az *Aranysárkányt* Arpi címére küldtem. Olvassátok el ezt a regényemet, melyben egy tanár tragédiáját írtam meg, a lelkem lelkéből. Az alakokban ne keressetek élő személyeket. Öt-hat emberből formáltam egyet, mint az álomban. De amit írtam, azt hiszem, igaz.« Apjának s a szabadkai rokonságnak ajánlotta be e levéllel új regényét az író 1925 márciusában. (Levele apjához 1925. márc. 30.) Minden mondata fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a *Pacsirta* nyomán támadt neheztelést és sértődést (Kosztolányiné: *Kosztolányi Dezső*. 249., Ábécé. 54.) Kosztolányi igen komolyan vette. Komolyan is kellett vennie, mert a szülők öregedésével otthon egyre növekvő bajok az eddigénél is nagyobb figyelmességet és részvétet követeltek. Más volt tudni, levélben olvasni e bajokról, s más volt szemtől szemben s mind gyakrabban közelről látni. Legsűrűbben éppen 1924—25-ben, tehát az *Aranysárkány* írásakor.

»A határ megnyílt, a karácsonyt odahaza töltjük. Dide szomorúan nézi apja botladozó, bizonytalan járását, lihegő lélegzetvétélét. Húsvétra apuska jön hozzánk.« A öreg Kosztolányi nem találja magát, »este korán lefekszik, el is alszik, de éjfél felé hirtelen rosszullet fogja el, szaladnak hozzá, apuska nem tud szólni, sem mozdulni; agyszélhűdés érte. Dide orvosért rohan, eret vágna, az ágy ázik a vérben. Apuska beszédközpontja csaknem teljesen megbénult s ami a legfurcsább, főképpen elfelejtett számolni.« (Kosztolányiné: I. m. 252.) A betegségektől rettegő költő ettől kezdve állandó aggodalomban él. Apja felépülése érdekében mindent elkövet. Orvosokat mozgósít, betegét ellátja reménnyel, tanáccsal, s ekkor fedezi fel és gyámolítja költői ambícióit is. Tudnia kell, hogy rokonszenves dilettantizmus, amit apja művel, de figyelme nem lankad, biztatása mindig őszintének tetszik, tapintata sohase fedí fel ke-

gyeletes indítékait. Az író, aki olyan kíméletlen nyíltsággal beszélt ki Vajkayékát, most hibátlanul játssza a költő partnert, s hozzá olyan könnyedén, mintha kedve telne benne. Szívszorítóbb játékot ennél aligha játszott. Orvos, fiú, pszichoanalitikus, ápolónó és mester egy személyben. (Ekkori levelezésük. Kiadatlan.)

Pedig maga is vigasztalásra szorulna. A Pardon óta képződött rossz légkört a regények sikere se oszlatta el. A legjobbat, a *Pacsirtát*, melyet később legkedvesebb regényének vall, nem is fogadta méltó figyelem, *A bús férfi panasza*i pedig nem is számíthatott zárlatoldó sikerre. A konszolidálódott ellenforradalom szellemi frontjai még mindig merevek, az utakat és pályákat idült érzékenységek szűkítik. S a szertelenségre, kötetlen érvényesülésre vágyó Kosztolányit talán mindenkinél jobban ingerlik e korlátok. Szenved tőlük s lázong ellenük. Eleinte bátortalanul, szomorúan, mint *A bús férfi panasza*inak a Nyugat hőskorát idéző verseiben. Aztán egyre ingerültebben, mintha nem is értené ellenségeit. Mintha kizárólag a tehetségtelenség lenne oka az ellene irányuló gyűlöletnek. A politika jelentőségét alábecsülve nem is hihette komolyan, hogy őt, a költői politika botlásai miatt joggal illetheti gyanakvás és harag. Megvető fölényel tűnődik ellenségein, akik beteges érzékenységgel tartják számon az ő hibáit, bűneit; akik sakálirigységgel romlását, halálát, gyalázatát kívánják. »Sohasem leszek képes fogalmat alkotni a hitványság, butaság, rútság mértékéről, mellyel ők ezt az ént, ki nem vagyok én, ezt a kedvük szerint eltorzított agyrémet (...) felruházzák.« »...Sokszor korlátoznak tartom ítéletüket, még többször mesterségesnek. Csak gyűlölni nem tudom őket.« (*Napjaim múlása*. 79—80.) Legádázabb és legnyíltabb gyűlölöi állítólag azt kívánják, hogy kapjon májrátot, az ennél is irgalmatlanabb pedig azt, hogy úgy írjon, mint ők. A gyilkos gúny, amely ebből a módszeres felsorolásból ki-süt, le is fokozza, meg is semmisíti az ellenfelet. *A bús férfi panasza*iban ugyan-ez a fölény utalja a Hattyú kutya hatáskörébe a költő »sunyi« haragosait (*Hattyú kutya*...).

Ezzel bizonyára be is érte volna, ha csak velük, a beteges irigyekkel lett volna baja, bár — a *Végrendelet* c. vers tanulása szerint — velük is komolyan számolt. Még inkább aggasztotta, izgatta és emésztette a társtalanság, a kapcsolatok fellazulásából, s a korszakot jellemző süketségből eredő hiányérzet. *A bús férfi*... költője borzalommal gondolt a kerítésen túli idegen világra, s azt kívánta: »Kik messze vannak tőlem és ígémtől, / ne jöjjenek át soha a falon.« (*Hattyú kutya*...) Csöndet kívánt, mert sebei még elevenek lehettek, s talán mert többet nem is remélhetett. Pedig nem a csönd volt az eleme, bezárkózni, »bezárni életét, mint a boltot« (*Számadás*), a tágasabb terephez szokott lélek huzamosan már nem bírhatta. A benutságból éledő szellemi élet, a nép és a nemzet létkérdéseinek előtérbe nyomulása, a szervezkedés szórványos jelei csak idegesítőbbé teheték a társtalanságot. Ki kellett hát törnie magányából, s a *Meztelenül* első nagy verscsoportját 1924 késő őszén már ez a kitörési szándék hívta életre, s magának a kötetnek is ez az elsőrendű értelme: megszabadulni az elkülönítő pózoktól, a tetszelgő díszektől, a belterjes szenzációktól; közel jutni az egyszerű emberekhez, feloldani a rájuk kövült idegenséget: testvéri társakra lenni. Fölénynek, gúnynak, ingerültségnek nyoma sincs e versekben, ellenkezőleg: feszült készenlét, fürkésző figyelem, mindent számon tartó izgatott-fájdalmas azonosuló készség lüktet valamennyiben. Szenved attól, hogy fia egyre jobban távolodik tőle (*Az apa*), hogy nem tudta megőrizni magának azokat, akiket szeretett (*Magánbeszéd*), hogy öccse,

akár ő, már egy meg nem osztható külön sors csendjében él (*Csöndes viszontlátás*). Irgalomért folyamodik az elárvult, roncsolt életű özvegy nevében (*Özvegy a villamosban*), hálás áhítattal veszi számba, amit az emberektől kapott, a testvériség és a szeretet ajándékait (*Tanár az én apám, Gépírókisasszony, Nők, Francia lány*). A mérleggel így sem elégedett, ami öröm éri, morzsa a hiány nagyságához képest, a magány áttörésének gondja végig elintézetlen marad. Ahogy eltévedni vágyik idegen emberek közösségében, megbecsült vendégként asztalukhoz ülni, abban a betöltetlenség sajnása élteti a lírát (*Vágy eltévedni*). A poétikusan komoly felhívás, mellyel a másik emberhez való közeledés nyíltságára, őszinteségére figyelmeztet, a helyzet kockázatosságát hangsúlyozza, az aggodalmat, hogy vajon megértheti-e ember az embert (*Vigyázz*). Másról reménnyel árnyaltan vívódik ugyanezzel a kérdéssel: »az ember mért ne értené meg az embert?« (*Költő*) Nem kétséges, hogy a sértett magányból kifelé figyelő költőnek 1924—25-ben ez a legégetőbb kérdése, a legfontosabb tétje: *mért nem értheti ember az embert?* Kortünet ez a hiányérzés. Fájdalmasabb változatát *Lélektől lélekig* c. versében Tóth Árpád fogalmazza a legszebben:

*Tán fáj a csillagoknak a magány,
A térbe szétszórt milljom árvaság?
S hogy össze nem találkozunk már soha
A jégen, égen s messzeségen át?*

*Ó csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy,
Mint egymástól itt a földi szívek!
A Szíriusz van tőlem távolabb
Vagy egy-egy társam, jaj, ki mondja meg?*

*Ó, jaj, barátság, és jaj, szerelem!
Ó, jaj, az út lélektől lélekig!
Küldözzük a szem csüggedt sugarát,
s köztünk a roppant, jeges űr lakik!*

Tóth Árpád egy éjszakai tünődés élményéből bontakoztatja ki ezt a lírai meditációt. Egy csillag látványából, melynek fénye égi üzenetként mérhetetlen messzeségeken át, évezredek száguldás után ért el a költőhöz. Novák Antal egy látszatidill békéjében ugyanerről beszél a lányának, Hildának (12. fejezet). Arról, hogy a Szíriusz milyen messze van, s mikor Hilda felsóhajt az irdatlan távolság megsejtése közepette, s szédületében megfogja apja kezét, szavaiban az ember és ember közötti űr nagyságának sejtelme is jelen van: »Ó, de messze vagyunk.« S mikor Novák Antal az állati inzultus után ájultságából fel-tápáskodik és sehol senkit nem lát maga körül: »Fönn az égen csillagok hunyorogtak, a Cassiopeia, a Véga, az Aldebaran. Csak azok látták ezt, azok nézték, rettenetes-reménytelen távolságból, közönyösen.« (18. fejezet.) A Tóth Árpád-vers 1923 júliusában jelent meg (Magyarország. 1923. júl. 29.), s erre a kapcsolatra nem azért figyelmeztetünk, hogy kölcsönzésen érjük tetten Kosztolányit, hanem azért, hogy kitessék, milyen emésztő korszomjúság juthatott szóhoz Novák Antal tragikus végű magányában.

A család megengesztelésének szüksége, az apa betegsége által is sűrgetett jóvátétel vágya, s a költő magányoldó, blokádtörő szándéka ebben a magasabb és általánosabb érdekű alapeszmében talán méltó lehetőségére: »Ó, jaj, az út lélektől lélekig!«

És ez az alapeszme a regény eredeztetése szempontjából sokkal fontosabb, mint az ifjúkori emlékek. Igaz lehet, hogy a huszadik érettségi találkozó — Szabadkán 1923 nyarán — közrejátszott a regény fogalmazásában (Kosztolányiné: l. m. 252.), de meggondolandó, hogy a terv már a tízéves találkozó alkalmából is felmerült (*Ábécé*). Hogy ez a regény is *A szegény kisgyermek panasza*inak palinódiája lenne (Sóter István: *Kosztolányi Dezső*. Kritika, 1965. 4. 26—34.) még anyaga felől nézve is csak helyfel-közel igaz. *A szegény kisgyermek*... már gyermek volta miatt se beszélhetett az érettségiző ifjak problémáiról, s életének színtere inkább a család volt, mint a város. A szegény kisgyermek semmit sem tudott a gimnáziumról. Amit Szabadkáról, Palicsról tudott, az *Aranysárkány* szempontjából nem túlságosan fontos. Fontosabb a jószágos doktor bácsi alakja, az ügyetlenül mindig egyetlen dalt zongorázó édesanya emléke, a szelíd, tiszta szemű lánytestvér, akit a bánat eljegyzett, s mindegyiknek az apa, aki úgy él a kisgyerek képzeletében, »akárcsak egy kormos szénégető«. Szigorú, tartózkodó és rejtélyes ember, csillagok, mérgek titkának tudója. Akár Novák Antal. Még érdekesebb, hogy a sejtelen, ami alakjához fűződik, Novák Antal sorsában teljesedik be:

*Úgy szeretem s félek vacogva tőle,
és félek, hogy egyszer fegyverével
ennen — koponyáját loccsantja széjjel,
vagy elmegy innen, nem jó sohse vissza,
s vérben, halálban omlik el a titka.*

A szegény kisgyermek... világából ez tehát a legerősebb, legterméke-nyebb elem, mely az *Aranysárkány*ban ismét életre kelhet, de ez az, amelyre legkevésbé áll, hogy »a prózában később kritikává alakult át.« (Sóter István: l. m.) Azokat a támadásokat, amelyek igazgatói szigora miatt annak idején Kosztolányi Árpádot érték, a fiú az apja oldalán, családi bántalomként élte át, s ha időnként volt is benne lázadó indulat, az idő és a viszonyok együttérzése változtatták azt. Így válhatott a Kosztolányi Árpáddal sokban rokon Novák Antal a költő tragikussá fokozott magányának képviselőjévé, Seneca utódává.

Ami az *Aranysárkány*ban valóban kritikává alakult, vagyis Novák szűkebb és tágabb környezete, annak előzményei csak töredékesen lelhetők fel az életmű korábbi szakaszaiban. A *Nero* előzményeként említett *Tréfa* diákizgalmai, ha távolról is, de tartalmaznak rokon mozzanatokat. A Hedda-szerelem költői feloldásának példájaként említett *Rossz baba karrierjében* Hilda előképére ismerhetünk. (Kosztolányiné is jelzi ezt az összefüggést. (l. m. 252.) Az öccséről szóló *Őnéletrajz* adatai szerint gyerekkorukban a Kosztolányi fiúk is a cigarettakinálás gesztusaival — »kérlek szépen«, »kérlek alásan« — utánozták a felnőtteket, s ugyanitt beszél arról is a költő, hogy milyen élesnek érezték a két világ közt a különbséget (*Őcsém*. 6.). Egyik novellájában az iskolába beidézett szülők a fiaikra emlékeztetnek (*Miklóska*), a *Legendában* a diákevek iránti figyelem már a múltó idő metafizikáját sejtí és sejteti. A *Leányok* c. novella Gyulája és a sok lánytestvérral megáldott regénybeli Oláh Gyuszi bizonyára egyazon emlékből nőttek. Névtelen levelekről s arcátlan csomagokról az 1919 utáni levelezés tudósít. A Novákot istápoló öreglánya, Pepike figurájában Pacsirta emléke kísért. A vidéki szürkeségbe elmerülő Hilda számára egy színházi este olyasfajta »esemény«, mint a *Piros ködbeli* gazdafeleség számára egy orfeumi este.

Ezek lennének tehát az életmű *Aranysárkány* felé mutató mozzanatai. Leltárszerű felsorolásuk csak pőrében tüntette ki, hogy milyen töredékesek, mennyire esetlegesek, s így indirekt módon azt is, hogy az új regény mennyire a maga idejének műve, egységében az anyag sugalmainál mennyivel fontosabb az alapeszme ujmutatása. A századfordulóra utaló korjegyek halványabbak is itt, mint a *Pacsirtában*. Anyaga egy részét nem is Szabadkáról hozta Kosztolányi, hanem frissen gyűjtötte, s ezek a friss élmények bizonyára a régiek természetére is kihatottak. [Turóczi-Trostler József emlékezete szerint az *Aranysárkányhoz* készülő Kosztolányi hozzá is járt tanulmányozni az iskolai viszonyokat, Galsai Pongrác pedig egy olyan levelet közöl (Élet és Irodalom. 1958. ápr. 16.), amelyet Pókász Béla székesfehérvári tanárnak írt Kosztolányi azzal a kéréssel, hogy Pókász iskolájában környezettanulmányt végezhesen.]

Szempontunkból azonban végül is nem az a fontos, hogy mit hozott Szabadkáról és mit gyűjtött Székesfehérváron a költő, hiszen a szabadkai emlékek túlsúlya így is mindenképpen bizonyosra vehető, hanem az, hogy az alapeszme érdeke az »Ó, jaj, az út lélektől lélekig!« problematikája mért éppen ebben a közegben, mért éppen egy diákregény szövevényében kereste és találta meg a tárgyiasulás lehetőségeit.

Mindenekelőtt azért, mert a diák—tanár viszony eleve bizonyos határt von ember és ember közé. Közönséges ember számára Novák Antal jól képzett, felvilágosult, tiszteletre méltó ember lehetne, de a diákok számára valóságos egzotikum, másvilági lény, akinek minden szava, minden mozdulata szenzáció. Még a nadrágja sem közönséges nadrág, hanem tanárnadrág. »Ti azt nem értitek. Nem lehet azt olyan röviden elmondani. Szédültek a diákok a röhögéstől, melyet vissza kellett nyelniök a gyomrukba.« A diákszem fénytörésének borzongással elegy kíváncsisága a természetellenes közelség és a kandi pimaszság az ábrázolást legalább olyan nyereségekhez juttatja, mint hajdan a kisgyermekszerep prizmája, de legártatlanabb változatában is idegenséget jelent. A függőviszony révén, melyet az érettségi nagy próbája félelmetessé is élez, ez az idegenség csak fokozódik. A tanár általában, Novák pedig különösen a diákok szemében fantomszerűvé mitizálódik.

A tanár—diák viszonyának ezen a tágabb körén belül képződik a tragikus kifejlést előidéző konfliktus is. Vili és Novák afférja nem két egymás iránt ellenszenvvel viseltető ember ellentétéből és nem Vili gonoszságából ered, hanem abból, hogy a szükagyú Vili számára a matematika logikája teljesen megközelíthetetlen. Ő a példák olvastán nem a lényegre, hanem arra gondol, milyen színű lehet a posztó, mely a példában szerepel. Novák pedig el sem tudja képzelni, hogy az ő egyszerű tiszta tudománya iránt valaki ilyen süket lehet. Az eleve adott diákgyanakvást ez a sajátos különbözős ingerültséggé, reménytelen és kínos huzakodássá mérgezi. Kint az életben bizonyára elkerülnék egymást, de itt, a diák—tanár kapcsolat kényszerei folytán egymásba kell ütközniük. Kell, pedig Nováknak eszébe se jut tanítványával ujjat húzni, s a bosszúállástól Vili is vonakodik.

Hasonló önkéntelenséggel, szándéktalanul éri Novákot a másik oldalról, a lánya felől jövő csapás is. Hilda és Tibor szinte önmaguk számára is váratlanul határozzák el a szökést, s erre azért kényszerülnek, mert apa és lánya ismerik ugyan egymást, de konzekvens nyíltsággal nem szembesülhetnek. Hilda nem árulhatja el a titkát, s Tibort is akkor kötelezi lehetetlen ígéretére Novák, mikor már-már apa—fiú közelség létesül köztük. Jellemző, hogy Tibornak ebben a helyzetben támadt megindultsága egy képtelen fogadalom elszántságába

kénytelen átömlöni. Nincs hát semmi esély, hogy egymást megértve normális úton oldják fel a görcsöt, meg kell szökniük, s ezzel Novákra szakítják az egy-más súlyát felfokozó kettős szégyent.

S az ember és ember közötti közegnek ez az áthatolhatatlansága nemcsak Novák és Vili, nemcsak Novák és lánya viszonylatára jellemző, de minden elhatározó jelentőségű kapcsolatra. Novák végigpróbálja az orvoslás útjait, végigjárja a szóba jöhető embereket. De hiába az ügyvéd túlcsonduló szívélyessége, szolgálatkészsége, ha a sérelem emberi tartalmából semmit sem ért meg. Rutinos buzgalma Novák megbántottságának kontrasztjában részvétlen gúnyolódásként hat. Elmegy még Fórishoz is, pedig tudja, hogy korlátolt gyűlölködő, akitől semmit se várhat. De az író láttatni is akarja, hogy a társtalanság és a szégyen gyűrűjén kitörni Novák számára rés nem adódhat.

S hogy ne is adódhasson, az egyes alakokat s a regény egész jellemrendszerét az alapeszme érdekei szerint kellett kimunkálni. Ez csak természetes — gondolhatja bárki, pedig bonyolult és nehéz művelet árán vitte ezt véghez Kosztolányi. Hogy Novák Antal történetében az ellenséges gyűrűből kitörni akaró modern költő helyzete és szándéka is kifejeződhessék, de Novák Antal mégis kisvárosi tanár maradjon, enélkül ugyanis nem tolkolhatna tragikumba a sérelem, ehhez a korántsem természetes érdekegyesítéshez másfajta figurák kellettnek, mint a *Pacsirtabeli* Vajkayék.

Novák Antal külsőre egyszerű tanár, életét kitölti a tanítás. Meglepő, hogy ehhez képest mennyi mindent tud az emberről, hogy mennyire bölcséleti szinten gondolkodik. Tudja, hogy az életet nem lehet vaskorlátok közé szorítani. Derűvel és megértéssel szemléli az embereket, esendőségeiket is érteni törekszik. Néha azonban már a lenéző fölény az alapja ennek a bölcsességnek. mintha Senecát hallanák: »Ismerte az embereket, s ostobáknak tartotta.« A világ zűrzavarával szemben magában legalább rendre és tisztaságra törekedett. Kudarcai és az orvosolhatatlan szégyen közepette el is jut a legkeserűbb konzekvenciáig: »Mit ért el Hildával? Mit ért el Tiborral? Mit ért el Liszner Vilmossal? Semmit. Nem lehet semmit sem elintézni. (...) Főlöszlegesnek ítélte munkáját. (...) Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen, tulajdon gyermekében és mások gyermekeiben, józanul, értelemmel, bölcsességgel párosult jóssággal. Megsokszorozta önmagát egy új, terebélyes családot teremtve az ifjúságban. Természetellenes, nagyralátó mesterség. (...) Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend. (...) A háládatlanság a törvény.«

Az átélés hőfoka, a gondolatok Kosztolányira valló mozzanatai világosan mutatják a figura kivételes, »lírai« funkcióját, de hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy ez a keserű bölcsesség az öngyilkosság előtti pillanat műve, a tragikus kifejlés költői rajzának része. És Novák sohase juthatott volna erre a tragikus szintre, ha szemléletének alapja lett volna ez a kételkedő bölcsesség. Ő a cselekvő humánus jegyében élte le életét. Felvilágosult szellemként, egészséges lélekkel fordult el minden alacsonyagtól. Azok az eszmei és morális normák, melyekről a filozófus-Kosztolányi csak kétkedéssel tudott szólni, s amelyeket a szépíró ösztönösen bár, de tisztelni igyekezett, Novák magatartásában XIX. századi egyértelműséggel, szilárdsággal s természetességgel öltöttek alakot. Ahogy egyik tanítványa ürügyén pl. a zsidók iránti érzéseit végig-gondolja, tanár és diák e fejezetben — 22. fejezet — rajzolta kapcsolatát a *Pardon* óta kísértő probléma legőszintébb költői feloldásaként is lehetne értelmeznünk. Fontos dolgokat biz. tehát Kosztolányi Novák Antalra, kényes kérdé-

sekben látszik véle egészen azonosnak. S ez az egyik oka annak, hogy a szürke tanár a »lélektől léleki« jutás nagy költői ügyének hordozására alkalmassá válik.

Hogy a szándék elé meredő akadályok nagysága, a kitörés lehetetlensége is kifejeződik történetében, ez már jórészt az eltérő vonásoknak köszönhető. Mindenekelőtt annak, hogy Novák Antal jellemében is vidéki tanár, önérzetének és érzékenységének természetében is. Derűs, emberszerető, megértő lélek, s mégis magányba szorul, mert finomabb, kényesebb, mint a környezete, s orvosolhatatlanabb, mint a költők. »Úri« érzékenység ez, a nemzeti értelmiség sajátos büszkeségnormáival. Ravaszul képzett, termékeny képlet, s minden ízében az alapeszméhez illő. Része a kisvárosi világnak, de csak azért, hogy áldozattá nőhessen. »Kényes, egyedülálló tragédia« az övé. Vesszőfutás számára dr. Ebeczky rutinos szövegelése, riasztó Fóris mániakussága, de azért elmegy hozzájuk, pedig az utóbbival nincs is jó viszonyban. Köti a város szokásrendje, s így meglepetésként érheti a csalódás. Valami sebzettséget kezdettől hordoz magában, a verés emléke traumává mérgesedik tudatában, az elégtétel lehetőségeiről úgy képzeleg, mintha a modern lélektanon nevelkedett volna, de hajdani sebéről senkinek sem szól, az új szégyen feloldásának virtuális módjával nem éri be, a kibeszélés őt nem gyógyítaná. Szemérme nem a sértésekhez hozzáedződött modern emberé, hanem a köztisztletben álló régi tanáré. S Kosztolányi túl is hangsúlyozza, spontánul nyilvánuló mozzanatok egész sorával teszi szembeötlővé a tekintélyt, amely Novákot övezi, hogy ezzel is csak feljebb vigye azon az ösvényen, amely nem enged számára kitérőt. Ahonnan vánszorogni, csúszkálni nem, csak zuhanni lehet. Önérzete nem engedi, hogy Vilivel idejében találkozhasson, s ez a biztosítéka a Hilda szökése nyomán támadt helyzet elmérgesedésének is. Igaz, hogy imádta a lányát, de szökését, egy jó szándékú, rokonszenves és gazdag fiúval, megbocsáthatatlan vétségnek csak a régi vágású családfői érzékenység minősíthette. A regényből 1966-ban készült film, amely a regény poézisének megszűrése után porében mutatta ki a konfliktus vázát, legkevésbé a Hilda miatti megbántottság végzetességét tudta igazolni. (Erről részletesebben: *Tragikum és poézis az Aranysárkányban*. Filmkultúra. 1966. 6. 34—40.)

A tekintély és tisztesség sérszegi törvényeit a szó szoros értelmében halálosan komolyan veszi. Olyannyira, hogy ezek előtt bölcsessége is elnémul. Elvetemült senkiházik, akik Vilít az inzultusba heccelik. Az újság, amely szégyenét kitergeti, tanári és apai tekintélyét sárral mocskolja be, egy közönséges szennylap, de Novák belehal a csapásokba, amit ez a társaság rámer. Pedig mindent elkövet, hogy megértse a Vili indítékait, »a megértéstől — mint a nagy sztoikusok — enyhülést remélt«. Megvolt benne a keresztényi béketűrési készsége is, mely a sztoicizmussal Kosztolányinál is olyan könnyen elegyül, de a gyalázat képtelensége nem tűrt ilyen összebékülést, a megértés útjait Kosztolányi minden irányban elvágja.

Legszembetűnőbb élességgel, a legkonzekvensebben éppen Hilda révén. Az első kép, amelyen apa és lánya találkoznak, megejtő önkéntelenséggel, de kristálytisztán rajzolja ki a két természet ellentétét. Hilda éppen hintázik, épp a levegőben száll, amikor apja megpillantja. A lány élvezi a szertelen játék iramát, képes bizsergést érez, »Egészen odaadta magát a szédületnek«. Az apa azonban »nem szereti a hintázást«, bizonyára lánya egészségét félti, de a láz, amelyre Hilda hajlamos, nemcsak a tüdőbetegek láza, Nero dekadens nyugtalansága rejlik benne; a sötétség, az egyensúlyhiány, a súlyponttalanság s a

betöltetlenség rossz ízekkel átjárt hisztériája. Elmerülései a szellemidézés sze-
anszaiban még szembeötlőbben fűzi a dekadencia ismert hőseihez. Abban is
velük rokon, hogy nem szép, »csak nyugtalanítóan félelmetes«. És érzékeny a
szagokra, mint Esseinte herceg. A hazudozással vegyes kacérság, amellyel a
szerelmes Tibort kezeli, helyenként — pl. a 8. fejezetben — határozottan
Poppaeiára emlékeztet. Persze kisszerűbb és szintelenebb démoniség az övé,
a fruska szintjére transzponált. Sokszor beéri a torkosság és falánkság tilal-
mas izgalmaival, de ezekben a viszonylag ártatlan kedvtelésekben is ott kísért
az emberi csúnyaság, a romlottság, az állhatatlanság. Hazugságai nem kedves
füllentések, hanem arcátlanságok, nem csen, hanem lop. Szerelme Tiborral fény
és szárnyalás nélkül való amális éhség, vak, örömtelen és szeszélyes kény-
szerűség. Egész valója áthatolhatatlan, ködös idegenség a Novák számára.
Örvény, mely a különben jó szándékú és jelentéktelen Tibort is magával sodorja.

Nem mondható, hogy a regény minden figurája Novák megcsúfolásán mű-
ködik. Barabás, az orvos őszinte együttérzéssel áll mellette, Pepike, az öreg
rokonlány áldozatos odaadással ápolja, meleg emberség pislákol az öreg Tólas
alakjában is. Valami XIX. századi vonzó szabadelvűség a fiatal Fóris beteges és
sivár fegyőrszichózisával szemben. És tiszteli Novákot mindenki, aki nem
hitvány, még az öreg Liszner is, akinek fiát két tantárgyból is elbuktatta.

Kosztolányi azonban ezeket a szövetkezésre méltó figurákat nem juttatja
fontos szerephez. Az elégtételszerzés kulcshelyein Ebeczky áll, aki süket az
eset emberi hangjai iránt, Ábris, az óvatos igazgató, akinek a botrány elkerülése
a gondja. S Glück Laci, az érzékeny, okos és őszinte tiszteletre képes zsidó fiú
épp akkor érkezik, mikor Novák számára a bűnbánó Vili érkezése volna a megvál-
tás. A találkozás így is feloldja Kosztolányi egy terhes gondját, de Novák hely-
zete elintézetlen marad. S funkciója is e látogatásnak, hogy a rezignáltság hig-
gadt és sorslátató világításában, Novák megeredt szavai s a méltó diák—tanár
viszony révén, színeről ragyogjon fel a kudarcra ítélt élet értelme, s ezzel a
közelgő veszteség aránya, tehát a tragikum egyik motívuma. Ám a jó érzés,
amit ez a találkozás éleszt, Novákon már nem segít. Sőt az író önkényességre
s célirányos véletlenek beiktatására is hajlandó a tragikus kifejlés érdekében.
S eljárását fedezi és bátorítja az a freudi meggyőződés is, hogy az ember kiszá-
míthatatlan, veszedelmes portéka: véletlen félreértés, oktalanság, váratlan
robbanás nagyon is kitelhet tőle. Lánya fényképét Novák épp akkor látja meg
egy diákja kezében, amikor Vilit felelteti, hogy ingerültebb lehessen, mint
különb. Tibortól azért kíván képtelen fogadalmat, hogy csalódása annál
mélyebb lehessen. Lánya hazudozása meglepetésként éri, s később se tesz
semmit azért, hogy a lappangva ható, fenyegető kapcsolatban igazságosabban
igazodhasson el. Az érettségien odasúg a főigazgatónak, hogy Vili rosszhiszemű-
sége új tápot kapjon. Vilit a rendőr bosszantó felületességgel hallgatja ki, holott
Novák a város egyik legértékesebb embere. Fóris elvadultsága riasztja Novákot,
de arra jó, hogy példája szerint ő is vegyen egy pisztolyt. Hogy az inzultus
és az öngyilkosság közötti úrt áthidalja, az álmatlanság, gyötrődés, vergődés
egész lépcsősorát járhatja meg hőisével Kosztolányi. Valamennyi elsőrendű írói
teljesítmény, igen érzékeny beleélés műve — mesteri, amint Novák Vilit,
az öreg Liszner s önmagát elképzeli a nagy szembesülés közepette —, de
valahogy az egész túlhajtott. Kétséges, hogy ezért a szűkagyú senkiháziért
Nováknak ennyit kell vergődnie. — No és a felbujtók! A sötét Próféta, Bélus,
az elvetemült patikussegéd, s Bahó Attila, »a többször bukott diák s büntetett
előéletű álhírlapíró«, időszaki orgánumával, az alpári Ostorral! »A regény

hibátlan felépítését — írja Sötér István — legfeljebb az „intrikus” epizódok bontják meg helyenként, a gyógyszerár hátsó helyiségében tanyázó bukott diákok „bűnszövetkezete”. Különös, hogy az igazi silányságot és gonoszságot ábrázolnia Kosztolányinak sohasem sikerült.» (l. m. 33.)

Ez a fogyatékos az előtte felsoroltakkal együtt a regény lényeges gyengeségére utal: arra, hogy a konfliktus jellegét a megsebzett Én, az ellenfeleit kutyájára bízó lírikus határozza meg. A Novákot öngyilkosságba kényszerítő figurák hitványsága nem az író fogyatékosai miatt hígult krimiszerevé, hanem azért, mert ellenfelei indulatában jogosult indítékot, emberileg érthető logikát Kosztolányi feltételezni nem tudott. Novák Antal erkölcsi-szellemi szintjétől éppolyan messze esnek ezek a fickók, mint a költőtől azok, akik őt gyűlölik, akiket e fejezet elején idézett cikkből volt módunk megismerni. Ebből ered, hogy a konfliktus két pólusát alkotó figurák között emberileg és társadalmilag mélyen motivált ütközés nem lehetséges. Novák és a banda világa nem egyazon világ, az utóbbi lehet veszedelmes az előbbire, mint a sakál az emberre, de nem mérhet halálos csapást a tisztesség, a méltóság, az egyensúly gócaira. S hozzá az inzultus, melyet Vili felbujtói szerveznek, bár nem éppen oktalan — Novák őket is elbukatta —, de az adott esetben nem szükségképpenvaló. S ha az volna, akkor is kétséges, hogy a kisvárosi társadalma szemében egy ilyen alvilági, sőt gyávaasága és butasága folytán még alviláginak se mondható banda machinációja Novákot erkölcsileg megsemmisíthetné. Akkor is kétséges ez, ha számba vesszük, hogy a kisvárosi Sárszeg, vagyis kisszerű, szürke és elvetélt emberek rezervátuma, s hogy Novák Antal tiszteli a helyi normákat. Ha ez a Sárszeg szorosabb szálakon érintkezne Novák meggyalázásával, ha a Novákot megfojtó tágabb és szűkebb kör kapcsolata szervezettebb lenne, akkor az *Aranyársarkány* a jobb védtelességének s az aljasság térnyerésének baljós menetőjévé szigorodhatott volna, de ilyen szervezés csak a banda és Sárszeg érdemesebb, hatalmasabb erőinek nivellálása árán valószínűleg volna meg. A konfliktus markánsabb társadalmi és politikai motivációja révén. A magányos hős ellenségeit azonban Kosztolányi ilyen jelentőséghez nem juttathatta, így a tragikum epikai szövevényének hézagait a lírai beleézés hatóeszközeivel kell pótolnia. Ezeknek köszönhető, hogy Novák vergődése és öngyilkossága epikai indokaitól függetlenül is hiteles.

Az ábrázolt bántalmak súlyában igazibb és fájdalmasabb szégyenek gyötrelme nehezül. Nagyon jellemző, hogy az epikai váz gyengeségeit megsejítő Mensáros László az *Aranyársarkány* filmváltozatában eleve úgy jeleníti meg Novákot, hogy kitesse: ez az ember már megért egy-két rokkantó vereséget, mire a történetbe lépett, s a rég kikezdett érzékenysége okán lehet elhinnünk, hogy a dőfések olyan mélyen megsebezhetik.

A költő alapszándéka, az »Ó, jaj, az út lélektől lélekig!« mottóval jelölt mondandó szükségképpen törekszik tragikus kifejlésre, mert a társtalanság viselésének keserve így fejeződhet ki a maga teljességében. Saját szándéka ellen dolgozik tehát Kosztolányi, amikor a tragikumot motiváló közeget felhígítja. Ilyen hibát ilyen nagy művész nem követhet el véletlenül, alkalmi ingerültség vagy hanyagság okán. A magyarázat mélyebben rejlik: Kosztolányi filozófiájában. Pontosabban szólva, e filozófia negatív sarkított változatában. A »bűnszövetkezet« regénybeli nagy szerepét nem a véletlen, hanem az a meggyőződés intézi, hogy a világ az ilyen silány fickóknak áll: a jónak, nemesnek, tisztának itt szükségképpen pusztulnia kell. Láttuk, hogy élete szélső fokán Novák maga is erre a következtetésre jut: »Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és

Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend (...) A háládatlanság a törvény.« S ez a kiábrándult, fájdalmas filozófia a regény minden részletét áthatja. Vili felbujtói — Fóris, a korlátolt gyűlölködő, Nyerge Lázár, a sunyi haszonleső, az elsikkadó Bíró Gyurka, Tálás Béla, akit már elnyűtt az élet — nemcsak azért kapnak szerepet a regény minden fontosabb fordulatóban, nemcsak azért nyilatkoznak, hogy Novák magánya felőlük is kirajzolódjék, hanem hogy az adott világ reménytelensége több aspektusból is beigazolódjon. Novák temetéséről jövet Ebeczky Dezső, a könyv legegésében ábrázolt figurája, a stréber eminens, letépett egy virágot s odavitte egykori tanárjához, a szintén elég hitvány Nyerge Lázárhoz: »— Solanum nigrum — mondta neki. Nyerge Lázár bólintott, hogy az.« S a tragikus végű Novák Antal temetéséről írott beszámolóban ez a mozzanat a záróképe.

S ez a keserű finton — lám, ilyenek vagyok! — a regény folyamatában lépten-nyomon megjelenik. A Liszneréknél érettségire készülő diákok harsányan vidám mulatságának nosztalgiával ábrázolt rajza durva röhejjel zárul. Itt tudja meg Tibor, hogy Novák tanári noteszének titkát mások is ismerik, s az ártatlanságában is kíméletlen diákpimaszság azt is sejtetni engedi, hogy Hilda jóvoltából. S hozzá a »csúnya, vad röhögés«, mely sértett távozása után kitör, épp a Hilda iránti szerelem egy kritikus pontján éri. A helyi érdekű mérge tehát szélesebb körben is mérgez. Ha egy-egy fejezetben melegebb színek villannak, ha nemesebb, komolyabb érzések támadnak, az ingerült nihilizmus éber kíméletlenséggel tapos bele. Az érettségi után feltáruló élet a cigarettakínálás tartalmazatlan formáságában szimbolizálódik. Ez lenne az élet. »Ez volt az élet?« — kérdezi az író, s ez a válasza: »Igen, ez volt az élet.« A Novákot vivő gyászmenet leírása közben Hildára is sort kerít: »Hilda nagyon bő gyászruhájában lépkedett, mely jól illett viaszhalvány, finom arcához. Sem a kék, sem a fehér nem állott oly jól neki, mint a fekete.« S mikor a koporsót helyére engedték, »Ebeczky Dezső kivált a tömegből, s egy rögtön hájtott utána, mely, minthogy kitűnően célzott, épp a koporsó födelén porzott szét.«

Nem kétséges, hogy ez a gonoszkodás fontos művészi funkciót teljesít, mindannyiszor a Novákot övező emberek vak és kisszerű önzésére, a lélektől lélekig jutás lehetetlenségére döbrent, a tragikumot is motíválja tehát. Ezért vegyül keserűség a gúnyhoz, s válik ingerült itéletté az irónia. Am a finton megjelenésének gyakorisága és rendszeressége alakjának kihegyezett, mármár élveteg rajza arra vall, hogy a kiválóság megcsúfolása láttán támadt heveny harag egy idültbb kiábrándultság ingereivel elegyedik. Ez az idült nihilizmus szorgalmazza azokat a helyzeteket, amelyek diákok és tanárok, apák és fiúk külseje mögött a romlandó lényeg azonosságát fedik fel. Ebeczky, az ügyvéd »Nevelésesen hasonlított a fiára. Nem a fia hasonlított hozzá, idősb Ebeczky Dezsőhöz, hanem ő a fiához, ifjabb Ebeczky Dezsőhöz.«. A fonák összevetésből eredő humor szikrázása játékos fölényt, derüt érzetet, de ennek csak egyik forrása a furcsa hasonlóság felismerésének ámulata. A másik forrás még fontosabb, mert állandóbb: egy készen álló régi tudás ez, mely kinyilvánítatásra vár, s Kosztolányi nem is késik ezzel: »Pont az a magas termet, csak megvállalodva, férfiasabban, mintegy bővített kiadásban, éreztetve, hogy mi lesz majd a fiúból huszonöt év múlva (...)« Ezt az alakot, ezt a nagy hasonlóságot látva, üres frázisokat hallva, Novákot »elfogta valami szomorúság az élet céltalanságán: miért is minden? Miért folyik a születések nagyüzeme, mikor csak ilyen egymáshoz hasonló, jól működő, de unalmas gyári árak, ilyen szeretetre méltó semmis portékák kerülnek ki a műhelyből? Miért is az egész?«

Azonosítani az író egyetlen figurával általában nem szerencsés, de Novák idézett gondolatai és a regényt meghatározó írói koncepció között szoros a rokonság. Iskolás bizonyítéka ennek az utolsó előtti fejezet, melynek eseményei nem is tartoznak már szorosan a regény cselekményéhez. Időben is jóval később, kilenc évvel Novák halála után játszódik. Tibort, a vidéki birtokost és feleségét, Hildát meglátogatja Huszár Bandi, a hajdani osztálytárs. Erről számol be ez a fejezet, s azért kerít rá sort Kosztolányi, hogy a megeredt emlékezés; beszélgetés révén — mint számtani levezetés végén az eredményt — felmutathassa, mivé lettek, hová jutottak az egykori osztálytársak. Azaz hogy nem jutottak sehová, csak szilárd formát öltött bennük az a silány matéria, amely a kamaszforrongás állapotában még rejtélyesnek, vonzónak, ígéretesnek tetszett. Ebeczky, a stréber eminens, apja irodájában nyúzza klienseit. Oláh Gyuszi hőszerelemest játszik a sárszegi színházban, az örökké röhögő Zöldy újságíró lett: Tibor és Hilda elmerültek a vidéki birtokosélet unalmába, kapcsolatuk hajdani lázát a kegyes képmutatás szürke pora lepte be, s még Glück Laciról, a Novákhoz legközelebb álló rokonszenves, okos tanítványról is fontosnak érzi közölni az író, hogy ügyvéd lett, haladó politikus, a szegényeket védi — de gazdagon nősült. Akár a *Három szatíra Forradalmárja* — tehetnénk hozzá. (»Ifjúkorában elvett egy csúnya, / kicsiny leányt s egy szép nagy bankbetétet.«) A »végtelen«, »ijedelmes« és »könyörtelen« világ szimplább lett és reménytelenebb.

Az utolsó előtti fejezetben adódó távlat tehát csak élesebben húzza ki a részletekben már látott tendenciát: hogy mindenki lefelé megy, a kapcsolatok rossz íze, tartalmatlansága, szeszélyessége, a jó és nemes ellehetetlenülése élettörvény. A szegényével összebékülni képtelen Novák tragédiája voltaképpen ellentétes tendenciát képvisel, s így a leromlás és szürkülés kontrasztjában még markánsabban öltethetne alakot, ha magánya és tragikumja szorosabb kötések és valóságosabb, súlyosabb ütközések következménye lenne. Így azonban a leromlás és szürkülés folyamata jórészt tőle függetlenül, egy eleve adott törvény intenciói szerint megy végbe, s tragikumuk okait szándékolt felnagyítással kell Kosztolányinak elhíhetővé tennie.

Az imént kiemelt utolsó fejezetben azonban nemcsak a kiábrándultság filozófiája sűrűsödik tételessé, hanem egy másik, az idő múlásának átérzését kifejezni óhajtó szándék is. S ez a szándék olyan erős és következetes, hogy az »ó, jaj, az út lélektől lélekig« mottóval jelzett alapeszmével majdnem egyenlő jelentőségű, mondhatnók: társszólama a regény magvát alkotó lírai alapgondolatnak. Legélénkebben s legtöbb szint villantva a diákokról festett tablókban jut szóhoz ez az ihlet. A tárgyi anyag bősége, eredetisége, az események pergő, lüktető drámaisága okán is elsőrendű teljesítmények e fejezetek, igazi varázssukat azonban az író és az anyag viszonyát kitüntető prizmak adják. A szorongástól a tobzódó jókedvig, a kedvességtől a pimaszságig terjedő hangulat- és magatartáskála fokozatai, változatai, s általuk, bennük a forrongó ifjúság édes és karcos izgalmi; a szörnyű komolyság, mellyel az érettségre néznek, a csikóféltelenség, mellyel felrúgják, feloldják a játékosan túlszigázott izgalmat — mindez a sokat tudó, kiábrándult férfi szemének fénytörésében csak fétis, fikció. De ugyanakkor a zsengeség, a remény és készüldés soha nem ismétlődő ideje is: az élet süllyedő tája, amit reszkető lélekkel újra végigbetűzni s rögzíteni igyekszik. Mítosz, melyben sorsdöntő fordulatok, szerencse és katasztrófa esélyesének hihette magát, aki részese volt. Egy közösségi létforma az összehangolódás, a szenzáció és a játék állandó lehetőségeivel.

Hogy ilyen becses tartalma van a múltó idő e szeletének, legélesebben az utolsó előtti fejezetben, Tibor és Huszár Bandi keserűt édessel vegyítő emlékezésében érzékelhető. Az idő múlását érzékelő és érzékelhető emlékezés valóságos metafizikai mámorra sűrűsödik itt. S lényegében ugyanez az értelme az aranysárkány-jelképnek is. Az ifjúságot jelenti, a majálisok aranyló örömet. A regény elején, mikor először jelenik meg, a nap fényétől csillogva lebeg fent a magasban, mint egy gyögyörű varázslat. Aztán az utolsó előtti fejezet emlékezés-áramából bukik fel újra. »Igyál. Emlékszel? Mit is akartam mondani... Mennyi bolondság volt. Tálás órái. Az erdő. Majális. Igyál. És a sárkány. Maradj. Emlékszel, mikor fölengedték? — Hogyne, én is tartottam. — Emlékszel? Mekkora sárkány volt. Maradj. Milyen hatalmas, gyönyörű sárkány. Hogy röpi. Emlékszel? — Aranyosra festették a harmadikosok. — Azok, a harmadikosok. Három méter hosszú volt a szárnya — mondta Tibor, lehunyva szemét. — Az aranysárkány. Maradj, maradj. Emlékszel? Mi lett vele. Vajon megvan-e még? — Alig hiszem — szólta Bandi álmosan és itta az utolsó pohár edeset. — Az ilyen papírból van. Egy nyár, két nyár és vége. Hamar elrongyolódik.«

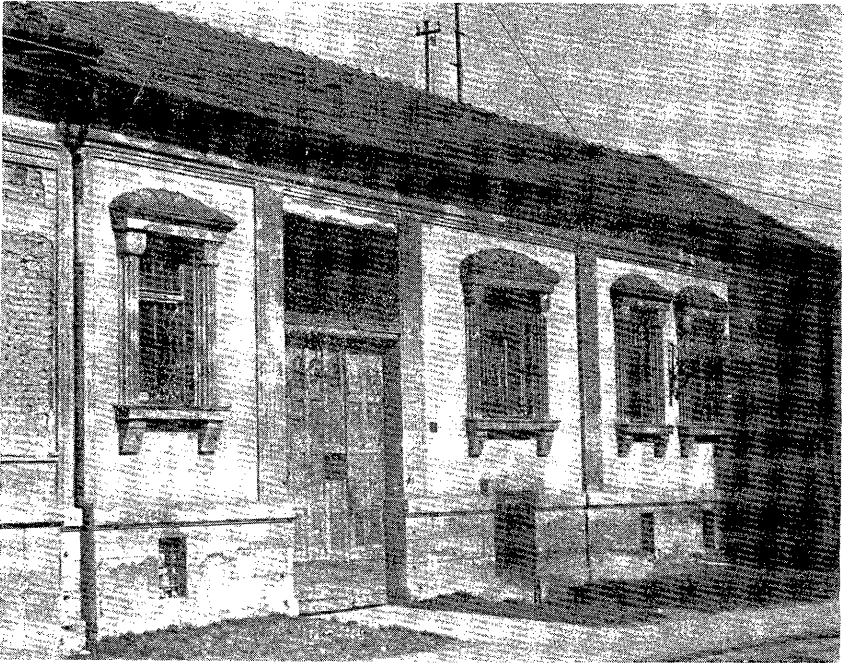
Bandi szavainak értelme túlmutat az aranysárkány sorsán, a regény embereinek sorsát summázza. S egyúttal kitünteti az idő múlásának átérzéséből eredő ihlet s az emberi leromlás, a kiábrándultság eszméjének összeforrását. Ha a nosztalgia jogosultabb és erősebb lenne, ha az ifjúság, amelyre emlékezésnek, valóban egy pompás élettáj varázslatát jelenthetné, az elmúlás lírája áthatóbb, szívszorítóbb lehetne. De a regénynek nem ez az elsőrendű célja, hanem a keserű kiábrándultság tárgyiasítása, s ezen belül annak ábrázolása, hogy nincs itt út lélektől lélekig. Így aztán az aranysárkány elrongyolódásában kifejeződő törvény a regény minden ízében érezteti hatalmát. A nosztalgiát mindig irónia ellenpontozza, sőt keresztezi. A múltó idővel elsüllyedő emlékértéktartalma s így a nosztalgia lírai ere óhatatlanul szegényebb, szürkébb lesz ezzel, — de így jön létre az a többsikű epikai közeg, amely a metszően éles szemléletnek, az ingerült és kaján bírálóknak s a kivételes gazdagságban előtölülő tárgyi mozzanatoknak nyugodt és széles teret nyit.

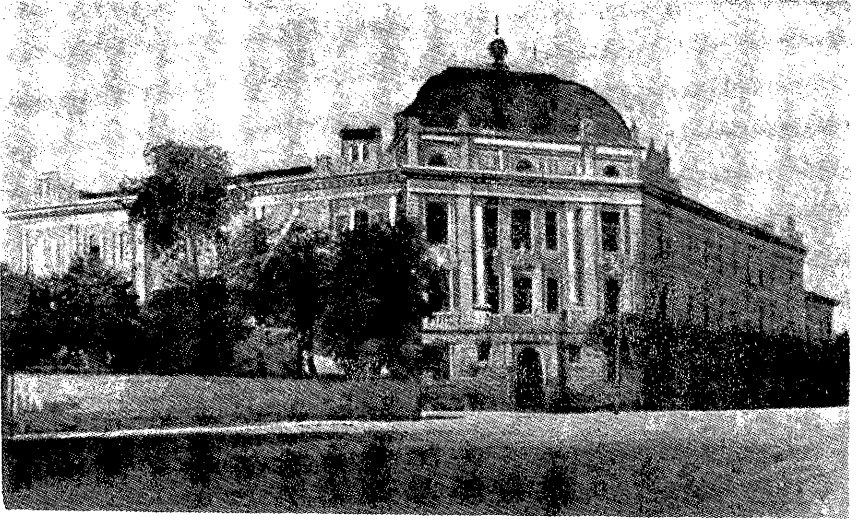
A felidézett világ közelségét, az ábrázolás valóságosságát az *Aranysárkány* egykori bírálói külön nyomatékkal dicsérik. (Dóczy Jenő: *Aranysárkány*. Napkelet. 1925. jún.; Fenyő Miksa: *Kosztolányi Dezső: Aranysárkány*. Nyugat. 1925. júl. 1.) S joggal, mert az anyaggal való szembesülés jellegzetesen epikus izgalma a regény minden lapján olyan felfedezéssel lepi meg az olvasót, amely magából az anyagból s a helyzetből nő ki. Mikor az aranysárkány megjelenik, Novák éppen az iskolába tart, de nem magában, hanem Fóris-sal és az öreg Tálással. A sárkányról közöttük kibontakozó eszmecsere, a sárkányeresztő diákok iránti viselkedés már ebben a fejezetben kitünteti a Fóris és Novák közötti idegenséget. A derűs bölcsesség, a játék és a munka egységét, a dolgok titkait élvező és értő ember és a gyanakvó, görcsbe merevült, kietlen szellem ellentéte ölt itt formát, s legalább olyan élesen és határozottan, mint Kosztolányi erről szóló esszéiben vagy *Marcus Aurelius* c. költeményében, de mégis teljesen az adott epikai közegbe oltva: egy kollegiális beszélgetés önkéntelen mozzanataiban. Novák, a fizikatanár szinte kényelmesen meséli a sárkánycsinálás titkát, s a működésében rejlő törvényeket. A pedagógus spontán készségével, s a titoktudók derűjével, — de e tudásból kirekedt Fórist izgatja, ingerli a jelenség. »Mindenekelőtt a neve. Szárnyas kígyóra, mérges leheletű szörnyekre gondolt, melyek halált okoznak. Fejében mitológiai roncsok ka-

Egy század eleji fölvétel

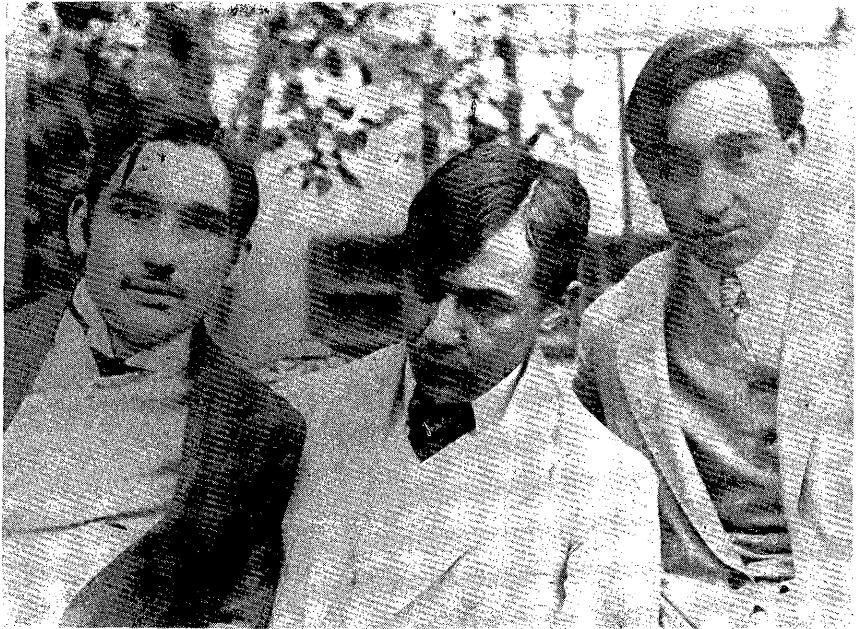
A költő szülőháza

A szabadkai gimnázium (egykorú kép)

A nagydiák Kosztolányi Csáth Gézával és Brenner (Jász) Dezsővel

varogtak.« A latin világosság és a »zagyva keletnek elmebeteg« képzelgése rejlik ebben az ellentétben, de ez a mélyebb vagy általánosabb érvény nem fontosabb itt, mint a helyzet s a két alak rajza. Sőt az olvasók zöme nem is igen tud erről a mélyebb jelentésről, mert nem is ennek kifejezése az elsődendő cél. Éppen fordítva: az ábrázolás alkalmi mozzanata kölcsönöz erőt, távlatot, jelentőséget ettől a mögöttes jelentéstől. A lírikus aláveti magát az epikus érdekeinek. Hogy az aransárkány-jelképben a *sárkány* fogalmának is külön jelentősége lenne, hogy Fóris félelme nem indokolatlan, mert a sárkány maga az alakatlan indulatok által repített, imbolygó, bukdácsoló, tündöklő és baljós ifjúság — a regény kifejlése felől s akkor is csak az esztétaintuíción jövöltából sejtjük meg. (Devecseri Gábor: *Az élő Kosztolányi*. Officina. 42—43.) Igaz, Novák a sárkány füle után érdeklődő Fórisnak azt mondja, hogy »A sárkánynak nincsen arca«, — de ez a válasz az élcelődés gyanútlanásával inkább elrejt, mint kitünteti a mélyebb értelmet. S hogy Novákon voltaképpen ez a sárkány gázol majd át, »mert Novák tanár urat nem lehet útalni, mint Fórist, hiszen nem gyűlölködő, nem lehet bosszantani, mint Tálást, hiszen nem együgyű. Nem lehet vele semmit tenni, csak az életét lehet elvenni, mert Novák tanár úr szereti a sárkányt. Egyenes, józan, komoly. Nyájas, szerény, büszke. Tiszteletet érdemel, tehát zavar. Szeretetet érdemel, tehát lelkiismeret-furdalást okoz. Meg kell halnia.« (Devecseri Gábor: I. m. 40.) — tehát, hogy az aransárkány-jelképben kezdettől jelen lenne ez a mesterien felfedezett jelentés, arról szó sincs, de később kiderül, hogy rejlik benne ilyen lehetőség. S hogy ez a kifejlés éppen Fórist igazolja, akit se Novák, se az olvasó nem vehet komolyan, s hozzá a baljós gyanú éppen a jóhiszemű Novákon teljesedik be, ez a meglepetés világosan mutatja, hogy Kosztolányi nem is törekszik a jelképes mozzanatok mélyebb értelmének kitüntetésére és hézagatlan összefűzésére, motiválására. Nem engedi, hogy a jelkép megkösse a kezét, elkötelezze a cselekményt egyetlen irányba, s útját vágja az események szeszélyes bonyolódásának. Jellegzetes példája ennek az a jelenet is, amikor Fóris pisztolyát Novák ösztönös idegenkedése ellenére mégiscsak kézbe veszi s megvizsgálja. »Már külsejében is van valami veszes, ragadozó. Beletekintett üres csővébe, az ablak felé tartva. A cső fekete volt, nagyon fekete, szinte kormos, ellenben a végén, egészen a végén, egy kis világosság derengett, egy kis kerek világosság. Különben mindenütt sötétség, kietlen, vigasztalan sötétség.« — Devecseri Gábor hátorzongatónak véli a jelenetet, a sors jeladását olvassa ki belőle. (I. m. 42.) Okkal. Sőt a cső végén felderengő kis világosság talán ugyanazt az egyetlen megváltásesélyt jelenti, mint az utolsó fejezetben a semmi, tehát a schopenhaueri gondolatot, — de Novák önvédelemből ismerkedik a pisztollyal, s a valamást arról, hogy ott »a semmiségben, valahol a Venus és Siriusz között, már boldog«, ezt a választ egy babonás rítus, az utolsó szeánsz jeleiből, az asztal láb dobantásából olvassa ki Hilda. Vagyis: a konkrét események természete mindkét esetben inkább elmosza, mint kinagyítja a jelképes sugallat értelmét. S azért mossa el, hogy megóvja a primér szinten zajló események, az alakok és dolgok integritását, az ábrázolt világ realitásainak jelentőségét. Eza az oka, hogy az aransárkány jelképes értelmét pl. el is felejtjük, mire újra felmerül, s nem érezzük terhesnek a példázatszerű demonstrációra törekvő filozófiát sem. Nem érezzük, mert a regény két ágban haladó cselekménye, az iskola, Hilda és Vili révén beáramló figurák sokasága az eddiginél szövevényesebb, változatosabb helyzeteket és jeleneteket teremt. Olyannyira, hogy az új epikai közeg jövöltából a *Néróból* már ismert alaptípusok — a dekadens gátlástalanság, a

korlátoltság, a sztoikus bölcsesség, a stréberség képviselői — s ezek vonatkozásrendszere teljesen az új anyag természetéhez igazodva ölt alakot. Hozzá olyan bőséggel, annyi változatban, s annyi efemer, tehát az epikai folyamat által önkéntelenül felülő elem szövevényében, hogy a célratoró írói szándék óhatatlanul lassúbb iramra, tüzetesebb figyelemre kényszerül, s szabadabban töltheti kedvét a kedély is: ingerültségét, keserűségét éppúgy kiélheti, mint az azonosulás és fölény közötti lebegés játékos szenvedélyét. Igen! Teljes joggal lehet itt szenvedélyről beszélnünk. »Irtózatot volt« — állapítja meg az érettségi színhelyének leírása után. S a megkezdése előtti pillanatban: »A termen a vesztőhely csöndje lebegett.« Ha a maga nevében mondaná, tréfás túlzásnak tetszene, de már előbb áthelyezkedett a diákok pozíciójába, s az ő érzékenységük prizmáján át az együttérzés borzongása vegyül a szemléletbe. De azért a kívülálló fölény is megmarad, s alkalmas fordulatnál élvezettel lobbanja fel a szemlélő humorát: »Kiment az első három. Mélységesen meghajolt a főgazgató úr óméltósága előtt, ki viszont nem hajolt meg előttük mélységesen. A tiszteletadás egyoldalú volt. Ő egy aktát olvasott.« Ez az a Kosztolányi-regény, amelyben az író láthatóan maga is élvezi a látványt, amit ábrázol, ahol a szellemesség a legtágasabb terephez jut, s a legváltozatosabb árnyalatokra bontva vonja be anyagát a gúny és a derű színeivel.

A keserű filozófia iskolás kifejlésre törengő tendenciáját — a Novák köré vont aurán kívül — elsősorban a kedélynek ez a vibráló elevensége tölti fel életszerű lüktetéssel; a kíméletlenség és tartózkodás, a közelség és fölény állandó meglepetései: a tárgyilagos közlésbe oltott epesség s a beleézés révén magát új rétegekben igazoló tudás revelációi.

Maga a cselekmény terjedősebb, mint az előző regényeké, de az ábrázolásban most is a megjelenítés, az eseményesség az uralkodó. Vilit egy futóverseny, Hildát egy titkos találka izgalmi közben ismerjük meg. Novákot is már első alkalommal is majdnem a teljes vonatkozásrendszerben. Főris, Tálás és a diákok jelenetében látjuk mozogni és gondolkodni, s ez a több irányú vonatkozás megemeli, felfokozza az események jelentőségét. A verés sommás brutalitását az orvosi látélet elkészítésének iszonyú részletei s Barabás doktor jelenléte bontja drámai képsorra. Novák képzelgéseinek analitikus árnyalatlansággal számba vett elemei egy-egy novellaszerű jelenet színjátékába rendeződnek. A gyanútlanság és őszintétlenség, melyről az alapeszme kibontakoztatása során beszéltünk, a regényesség szempontjából éppolyan termékeny, mint a tragikum szempontjából. Hilda nem árulja el apjának, hogy terhes, s ebben az olvasó se lehet egészen biztos, de ez a titok elhatározó jelentőségű, s a kisebb titkok is véletlenek: Novák noteszének titka, a Hilda fényképe, a szerelmesek ügyét felkaroló Flóri néni szerepe stb. mindig új feszültséget szülnek. S ezt az amúgy is baljós klímát az egymástól idegen érzésminőségek, jellemek és helyzetek kínos közelségével is fokozza Kosztolányi. A patkánnyal bélelt ronda csomagot egyik legszebb, legmeghittebb pillanatában kapja meg Novák Antal, Ebeczkyhez, a hentesrutinú ügyvédhez legsebzettebb állapotában fordul; a tragikum forrása ilyen kacagni valóan ártatlan helyzet tövéből ered: »Nézze, fiam — mondta —, de most jól idefigyeljen, itt van egy ferde sík — és fehér kezével (Novákról van szó) végigszántotta a levegőt, aztán fölfelé mutatott — erre ön innen, felülről egy merőlegest húz. — Vili nézte őt, s azt gondolta: könnyű neki.« A korábbi regényekben ritkábban juthattak ilyen külön világitáshoz az érdekes jelenetek, szigorúbb volt bennük a koncepció hatalma, ezért koncentráltabbak, de nem érdekesebbek. Igaz, hogy a *Nerő*ban látott színjátékszerű

fejezetek egymásra épülő rendje s a *Pacsirta* egyirányú medrének lejtése jobban kedvezett az epikus-Kosztolányi drámai hajlamának, itt azonban új elemekkel, a detektívregény hatáslehetőségeivel egyenlítődik ki a hátrány. Az inzultus előkészítése, véghezvitele s következményei egyfelől, másfelől Hildáék titkolt kapcsolata, majd szökésük a rejtelem, a titkolódzás, a szorongás és bizonytalanság állandó izgalmaival tartják a feszültség kivételes szintjén az *Aranysárkányt*. S ezek az »ponyva«-izgalmak a Novák vergődésében formát öltő tervek és képzelgések mélylélektani képsoraival, a kedély villódzó színárnyalataival egybeszöve, egy klasszikus nyugalmú előadás szabatos, sőt ráérős ritmusában, olyan különleges varázst kölcsönöznek a regénynek, amelyet csak leparlás és újat kezdés készségeinek elegyülése adhat.